

ترجمه انگلیسی این مقاله نیز تحت عنوان:
Introduction and symbolic analysis of Pateh Motifs of Kerman
در همین شماره مجله به چاپ رسیده است.

مقاله پژوهشی

معرفی و تحلیل نمادین در نقوش پته کرمان

عاطفه گروسی^{۱*}، شهره جوادی^۲

۱. کارشناسی ارشد هنر نقاشی ایرانی، دانشگاه تهران، ایران.
۲. استادیار گروه مطالعات عالی هنر، پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، ایران.

تاریخ انتشار: ۱۴۰۰/۰۴/۱۰

تاریخ پذیرش: ۹۹/۱۲/۲۴

تاریخ دریافت: ۹۹/۱۲/۰۶

چکیده

پته‌دوزی از هنرهای تزئینی-کاربردی است که از گذشته‌های دور، نزد زنان زرتشتی کرمان رایج بوده و هنری خاص و پرطرفدار محسوب می‌شده است. امروزه نیز پته را در تزئین انواع وسایل دکوراتیو و کاربردی می‌توان مشاهده کرد و دلیلی بر همه‌گیری این هنر نزد مردم شده است. در پژوهش پیش رو تلاش شد با شناسایی نقوش و نمادشناسی آن‌ها به معرفی، رمزگشایی و رفع ابهامات موجود در زمینه نقوش اصلی و جدید پته کرمان پرداخته شود. تحقیق از لحاظ هدف کاربردی و به جهت کیفیت توصیفی-تحلیلی است. جمع‌آوری اطلاعات به صورت مطالعات کتابخانه‌ای (اسنادی) و میدانی (گفت‌وگویی حضوری با کارشناسان، شامل افراد: دوزنده، رفوگر و فروشنده پته) انجام پذیرفت که از نظر جامعه آماری ۲۱ نقش از نقوش پته در قالب جدول مورد تحلیل قرار گرفتند. در تقسیم‌بندی نقوش پته، سه دسته اصلی و هرکدام شامل تقسیم‌بندی‌های کوچک‌تر را می‌توان نام برد: ۱. گیاهی ۲. هندسی و انتزاعی ۳. پرندگان. برخی از نقش‌ها مانند سرو در گذشته متداول بوده‌اند، اما برخی نیز مانند خفاشی در دوران معاصر مورد استفاده قرار گرفته‌اند. نقوش نام‌برده غالباً نمادین هستند (درخت سرو نماد جاودانگی، ترنج نماد حرکت به سمت کمال آغازین) اما برخی از نقش‌ها صرفاً برگرفته از طبیعت و گاه ذهنی و یا تاکنون شناخته نشده‌اند (از جمله: گل شکوفه و رز که برای پرکردن فضای زمینه کاربرد دارند). هنرهای دستی در هر دوره بازنمایی اعتقادات، سلاقی، افکار و فرهنگ حاکم بر آن دوره است که با بررسی هنر و فرهنگ می‌توان به ویژگی‌های خاص هرکدام در ادوار مختلف پی برد. بر این اساس هنر پته‌دوزی کرمان به جهت قدمت، اصیل‌ترین هنر این خطه محسوب می‌شود و نقش و نگاره‌های آن، بازتاب فرهنگ کهن زرتشتی است.

واژگان کلیدی: پته، زرتشتی، نقوش گیاهی، نقوش هندسی، نقوش پرندگان.

مقدمه

خاص هر منطقه و همچنین شرایط اقلیمی و آب و هوایی است که تأثیر به‌سزایی در نقش‌پردازی انواع هنرها از جمله پته کرمان دارد که این عوامل حتی بر نوع رنگ زمینه پته نیز اثر می‌گذارند. با آن‌که سابقه دقیقی از کاربرد پته در دست نیست اما برخی قدمت آن را به دوره ساسانیان نسبت می‌دهند. پته از پرکاربردترین سوزن‌دوزی‌هاست که بیشتر در وسایل منزل و تزئین اشیاء شخصی استفاده می‌شود و تاکنون نیز رونق خود

پته نوعی سوزن‌دوزی است که از روزگاران گذشته در کرمان رواج داشته و زنان هنرمند زرتشتی بر زمینه پارچه پشمی، باغی از گل، بوته، درخت و پرند را همراه با نقش‌های متنوع از سرو، ترنج و خورشید در قالب اثری هنری جلوه‌گر ساخته‌اند. این رنگ‌ها و نقش و نگاره‌ها غالباً متأثر از فرهنگ و اعتقادات

مراحل انجام پژوهش

از آنجا که دوزندگان و فروشنندگان پته، همچنین اهالی کرمان که بعضاً پته‌های قدیمی در اختیار دارند، صرفاً به عنوان میراث خانوادگی از آنها نگهداری کرده و در خصوص نقش‌های پته اطلاعاتی ندارند، نگارندگان که خود اهل کرمان هستند با پرس‌وجو ابتدا از اقوام و دوستان (برخورداری، مصاحبه شخصی، ۱۳۹۹/۰۷/۲۷) و به خصوص افراد مسن که از سالخوردگان خویش نقل می‌کردند که این هنر از قدیم بوده و هم اکنون نیز وجود دارد. گاه در مورد گل و گیاه و نقش خورشید می‌گفتند که در ضمن گفتگو با پته‌دوزان و پته‌فروشان کرمان نیز کمابیش همین اطلاعات به دست آمد. سرانجام در خلال گفت‌وگو با بیش از ده فروشنده پته در کرمان (مغازه‌های واقع در راستای بازار بزرگ) که تقریباً همه اطلاعات شبیه به هم بوده، یافته‌ها را خلاصه و دسته‌بندی کرده و نزد خانم شیرازی (مدیر آموزشگاه کریمان کویر، ۱۳۹۹) رفته و اطلاعاتی پیرامون نقوش پته و کاربردهای آن جمع‌آوری و از پته‌های موجود در مغازه ایشان عکاسی شد (تصویر ۱).

از طریق پس‌وجو، با خانم سیوندی (رفوگر پته) تماس حاصل شده و عکس‌های رفو شده پته‌های قدیمی توسط ایشان، دریافت شد (سیوندی، مصاحبه شخصی، ۱۳۹۹/۱۰/۱۵)؛ (تصویر ۲).

سرانجام برای دیدار با آقای ماهانی (رفوگر قالی‌های قدیمی در کرمان) به محل کار ایشان مراجعه کرده (قالی‌شویی ملت کرمان) که احیاناً نقوش مشترک قالی و پته کرمان را پیدا کرده و مطابق نظر ایشان نقوش مشترک بین قالی و پته شامل طرح‌های بته جقه، گلبرگ و سرو است (ماهانی، مصاحبه شخصی، ۱۳۹۹/۱۱/۰۸)؛ (تصاویر ۳ و ۴).

در مجموع اطلاعات کسب‌شده از تلاش‌های میدانی و همچنین مختصر مطالب کتابخانه‌ای در قالب این مقاله گردآوری شده است. لازم به ذکر است که اطلاعاتی جدید و تحلیلی در این نوشتار آمده و همچنین به برخی شباهت‌ها که در گفت‌وگوها آمده بود پاسخ داده شد. امید است نوشتار حاضر به عنوان گامی جدی و دقیق در اختیار پژوهشگران قرار گیرد و چنانکه در این زمینه پژوهش توسط علاقه‌مندان پیگیری شود، باعث مباحثات است که این هنر اصیل به جهت نمادین و ارزش‌های فرهنگی و هنری، بیشتر معرفی شود.

پته‌دوزی - وجه تسمیه و پیشینه

ابتدا به وجه تسمیه پته اشاره می‌شود که در فرهنگ دهخدا و عمید به پشم و کرک بز نسبت داده شده و از آن شال و کلاه و پارچه‌های لطیف می‌بافند^۱. نام دیگر پته، فته‌دوزی

را در کرمان حفظ کرده است، هرچند امروزه نقدهایی در رابطه با دوخت و نقش پته وجود دارد که بیشتر مربوط به پته‌هایی است که مهاجران افغان می‌دوزند و این امر باعث شده در برخی موارد از کیفیت و نوع رنگ‌آمیزی و ظرافت دوخت‌ها کاسته شود، با این وجود طرح‌های پته تا حد زیادی اصالت خود را حفظ کرده و بیشتر نقوش آن در قالی کرمان و کاشی‌کاری نیز دیده می‌شود.

در پژوهش پیش رو تلاش شد، با شناسایی و معرفی نقوش، به نمادشناسی آن‌ها و رفع ابهامات موجود در زمینه نقوش اصیل و جدید پته کرمان پرداخته شود. از آنجا که مطالعات پیشین در این زمینه کمتر ثمربخش بوده، امید است کوشش پیش رو به این مهم بپردازد.

روش پژوهش

این پژوهش از لحاظ هدف کاربردی و به جهت کیفیت توصیفی-تحلیلی است. جمع‌آوری اطلاعات به صورت مطالعات کتابخانه‌ای (اسنادی) و بیشتر میدانی (گفت‌وگوی حضوری با متخصصان و کارشناسان) انجام پذیرفت و از نظر جامعه آماری ۲۱ نقش از نقوش پته در قالب جدول مورد تحلیل قرار گرفته‌اند.

پیشینه تحقیق

به طور کلی در مورد پته‌دوزی از گذشته تاکنون تحقیقات کمی انجام شده که برخی از آن‌ها در زمینه: ۱- کسب و کار («مزایا و معایب سوزن‌دوزی پته کرمان نسبت به سایر موارد رویکردی نو جهت کسب و کار جدید» توسط «راحله نظری» در نخستین کنفرانس ملی مدیریت ۱۳۹۸)، ۲- بهره‌گیری از نقوش پته در لباس («استفاده از هنر پته‌دوزی و بررسی میزان استقبال آن در طراحی مانتو بانوان» توسط «رستم نمیرانیان» در دهمین کنفرانس ملی مهندسی نساجی ۱۳۹۴)، ۳- بررسی هنر پته‌دوزی به طور کلی («پته‌دوزی زنان در استان کرمان» توسط «صدیقه پاک‌بین» در مجله جلوه هنر ۱۳۸۵)، ۴- تعداد اندکی در مورد نقوش پته است («بررسی نقوش، و ریشه‌یابی آن‌ها در پته معاصر کرمان» توسط «نجمه جعفری‌راد» در مجله جلوه هنر ۱۳۹۷) و «معناشناسی نقوش پته کرمان با تأکید بر رویکرد پساساختارگرایانه بارت» توسط «مریم مونس سرخه و همکاران» در کنفرانس ملی مهندسی نساجی ۱۳۹۸. به طور کلی پژوهش‌های نام برده به معرفی و تحلیل نقوش توجهی ندارند. امید است در پژوهش پیش رو بتوانیم موارد ذکر شده را بررسی کرده و نقوش جدید و قدیم پته کرمان را بر پایه مطالعات میدانی و مصاحبه با پته‌دوزان اصیل کرمانی به انجام برسانیم.

زمینه بسیار دشوار و طاقت فرساست.

در دوره شاهان بعد از صفویه به خصوص نادرشاه افشار، از پته برای دوخت لباس زمستانی استفاده می‌شد. چنانچه می‌گویند لباس زمستانی نادرشاه، از پته‌ای با رنگ زرد و لیمویی کمرنگ دوخته می‌شد (باقی، ۱۳۸۸، ۴۴). اما قدیمی‌ترین نمونه‌های پته در دسترس، مربوط به قرن دوازدهم هجری است که به صورت سوزن‌دوزی، تمام زمینه آن با گل‌های ریز پر شده و در موزه هنرهای سنتی تهران نگهداری می‌شود. معروف‌ترین پته موجود مربوط به روکش قبرشاه نعمت‌الله ولی در ماهان کرمان (تصویر ۵)، که محل نگهداری آن موزه آستان شاه نعمت‌الله و قدمت آن به سال ۱۲۸۵ ه.ش. می‌رسد (گلاب‌زاده، ۱۳۹۰، ۳۱۷).

کاربردهای پته

به نظر می‌رسد استفاده از پته مانند بسیاری از رسوم مردم کرمان از آداب و سنن زرتشتیان برآمده است، چنانکه از گذشته‌های دور تاکنون سفره‌های هفت‌سین نوروزی، عقد و مراسم و آیین‌های دینی با نماد و نشانه‌ها و عناصر برگرفته از این آیین برجاست. امروزه پته را در تزئین انواع وسایل از پرده، پشتی، رومیزی، روکش مبل و صندلی، سینی، ساعت، مفرشو و ... به کار برده و به ویژه از ضروریات جهیزیه عروس است (تصاویر ۲ و ۳). موارد متنوع کاربرد پته موجب همه‌گیری این هنر نزد مردم کرمان، به خصوص زن‌ها شده است. طبق نظر شیرازی «در گذشته، پته کرمان جزء ضروریات، در تهیه جهیزیه عروس نزد خانواده‌های اصیل کرمانی بوده که همراه عروس بقچه‌های پته‌دوزی شده جهت نگهداری وسایل مختلف از جمله ابزارهای خیاطی و بقچه وسایل حمام عروس بوده است. به عبارتی اهمیت پته نزد خانواده‌های کرمانی به قدری زیاد بوده که می‌توان گفت از تولد تا مرگ، پته با فرهنگ این مردمان گره خورده است» (شیرازی، مصاحبه شخصی، ۱۳۹۹ / ۰۵ / ۰۵). همچنین از کاربردهای دیگر پته می‌توان بالشت، رولحافی، جلد قرآن، جعبه دستمال کاغذی، روتختی، سرمه‌دان، کوسن، کیف پول، روپوش سماور و اخیراً کمر بند، زیورالات، انگشتر، گوشواره، گردنبند، دستبند و گل‌سر اشاره کرد که با طرح‌ها و رنگ‌بندی‌های مختلف تزئین شده‌اند (تصاویر ۴-۶). پته‌های اصیل و قدیمی بیشتر بر زمینه قرمز بوده (تقریباً همان رنگ سرخی که در زمینه فرش‌های قدیمی به آن لاکمی می‌گویند، البته این قرمز با درجات تیره و روشن در فرش ظاهر شده که متأثر از رنگ‌های گیاهی و معدنی و کلاً منشأ طبیعی آن‌ها دارد). همچنین زمینه غنایی- نارنجی (تصویر ۶) نیز در پته‌های قدیمی کرمان وجود داشته که امروزه کمیاب است. اما با تغییر سلیقه مردم، پته را در رنگ‌های گوناگون شامل زمینه سفید (که امروزه طرفداران زیادی را

الف

ب

تصویر ۱. الف و ب: نمونه نقوش در پته. مأخذ: مجموعه شخصی شیرازی.

یا سلسله‌دوزی است که سلسله، شال ساده و بدون نقشی است با نخ‌های پشمی که روی آن تبدیل به پته می‌شود (گلاب‌زاده، ۱۳۹۰، ۳۸۱).

گونه‌ای خاص از سوزن‌دوزی کرمان که از قدیم نزد زنان زرتشتی منطقه هنری پرطرفدار و خاص محسوب می‌شده به پته‌دوزی معروف است که نقوش آن به صورت ذهنی بر پارچه‌ای پشمی به نام «عریض»^۲ سوزن‌دوزی می‌شد. از تاریخچه این هنر، همچون بیشتر هنرهای سنتی ایران اطلاع دقیقی در دست نیست، یکی از علل آن آسیب‌پذیری پته در برابر عوامل طبیعی و آب و هوایی است که نمونه‌های قدیمی را از دسترس خارج کرده و امکان ردیابی و پژوهش در این

الف

الف

ب

تصویر ۲. الف و ب: پته رفو شده. مأخذ: مجموعه شخصی سیوندی.

ب

تصویر ۳. الف و ب: نقش مشترک بین پته و قالی (گلبرگ). مأخذ: مجموعه شخصی سیوندی.

کرمان اصیل‌ترین هنر این خطه محسوب می‌شود و نقش و نگاره‌های آن، بازتاب فرهنگ اقوام کهن این دیار بوده است. «مری بویس» می‌گوید: «در اواسط سده هفتم خبر از افراد توانگر زرتشتی داریم، مخصوصاً در کرمان که پاره‌ای از آنان در کار تجارت پشم دخالت می‌کردند» (گلاب‌زاده، ۱۳۹۰، ۴۰۵)

به خود جلب کرده است)، سورمه‌ای، سبز تیره و روشن و آبی فیروزه‌ای می‌توان دید (تصاویر ۷ و ۸)، حتی از نظر نقش نیز تا حدودی زمینه‌های سوزن‌دوزی شده رو به ساده‌گرایی رفته‌اند. مانند پته‌های رومیزی رانر که تنها دو طرف پته طرح‌دار است و به آن سلسله‌دوزی می‌گویند (تصویر ۱۳).

تأثیر فرهنگ و اعتقادات زرتشتی بر پته‌دوزی کرمان
هنرهای دستی در هر دوره بازنمایی فرهنگ مردم شامل افکار، آمال، باورها و سلايق حاکم بر آن دوره است که با بررسی هنر و فرهنگ هر دوره می‌توان به ویژگی‌های خاص هر کدام در ادوار مختلف پی‌برد. بر همین اساس هنر پته‌دوزی

الف

ب

تصویر ۵. الف و ب: روکش قبر شاه نعمت الله ولی در ماهان کرمان. مأخذ: مجموعه شخصی گروسی.

الف

طبق این نظریه، پشم که همان ماده اصلی هنر پته‌دوزی بوده در سیطره زرتشتیان بوده است. طبق پژوهش‌های میدانی نگارندگان تأثیر این فرهنگ بر سایر هنرهای منطقه از جمله شال‌بافی و قالی‌بافی غیرقابل انکار است که به دلیل ریشه مشترک این هنرها و الهام از نمادهای آیینی، تقریباً بیشتر نقوش به کاررفته در آن‌ها مشترک یا دارای تشابهاتی است، البته آنچه در فرهنگ، آداب و نقش و نمادهای زرتشتی دیده می‌شود پیشتر در آیین مهر و آناهیتا سابقه داشته است. در ادامه به بررسی انواع نقوش موجود در پته، ریشه‌یابی آن‌ها و تأثیرپذیری از فرهنگ زرتشتی خواهیم پرداخت.

طرح‌ها و نقوش پته

توجه به طبیعت و به کارگیری عناصر نمادین و مقدس مانند: گیاه، پرنده، آب، عناصر آسمانی-خورشید و ماه، در باور و فرهنگ ایرانیان جایگاه ویژه‌ای داشته که بازتاب آن را در انواع هنرهای تزئینی-کاربردی شاهد هستیم. در نقش‌پردازی پته کرمان، سه دسته اصلی نقوش: گیاهی، هندسی و انتزاعی، پرندگان را می‌توان برشمرد که هر کدام شامل تقسیم‌بندی‌های کوچکتر می‌شوند.

۱. نقش‌های گیاهی

نقش گیاهان بومی در انواع هنرهای منطقه کرمان کاربرد

ب

تصویر ۴. الف و ب: نقش مشترک بین پته و قالی (سرو). مأخذ: مجموعه شخصی جوادی.

تصویر ۷. کاربرد پته به عنوان جانماز. مأخذ: مجموعه شخصی مهدویان.

تصویر ۸. کاربرد پته به عنوان مفرشو. مأخذ: مجموعه شخصی جوادی.

تصویر ۹. کاربرد پته در کیف. مأخذ: مجموعه شخصی گروسی.

تصویر ۶. رومیزی رانر با زمینه نارنجی. مأخذ: مجموعه شخصی سیوندی.

زیادی دارد که از علاقه انسان به طبیعت و محیط پیرامونش نشأت می‌گیرد (از جمله: پته‌دوزی، قالی‌بافی، تزیینات معماری). این نقوش از افکار و باورهای مردم سرچشمه گرفته، از طرفی شرایط اقلیمی و محیطی نیز در شکل‌گیری آن‌ها بی‌تأثیر نیستند. از آنجا که کرمان منطقه کویری و با کمبود آب و هنرش جبران کرده و بیننده را از دیدن زوایای مختلف طبیعت محروم نکند. همچنین جشن درخت‌کاری که ریشه در آیین زرتشت داشته و آبادانی زمین را کرداری نیک می‌دانست، یکی از عوامل انتقال این نقش در باور هنرمندان پته‌دوز بوده است. از بین درختان طراحی شده در زمینه پته، سرو پرکاربردترین آن‌هاست که طبق روایات، اولین سرو به دستور زرتشت در کاشمر کاشته شد (عطروش، ۱۳۸۵، ۳۴ و ۳۵). پیش از آن نیز سرو یا کاج درخت مقدس میترا بوده است. در جدول ۱ به دسته‌بندی سایر نقوش گیاهی خواهیم پرداخت.^۳ مطابق نظر روشن ضمیر «این نقش‌های گیاهی از طبیعت الهام یافته و شاید معنای نمادین نداشته باشد» (روشن ضمیر، مصاحبه شخصی، ۱۳۹۹/۰۴/۱۷).

۱. بته و جقه: که به انواع مختلف زیر تقسیم‌بندی می‌شود:
 ۱-۱ نقش گل و درختان: انواع گل‌ها که عموماً نقش گل زنبق وحشی یا نوع امروزی آن بر زمینه پته و قالی کرمان شاخص است (تصاویر ۱۵ و ۱۴). گاه زنبق و گل‌های دیگر در قالب نقش گل و گلدان جلوه‌گر شده‌اند. بر طبق تحقیقات نگارندگان، نقوشی نیز در پته دیده می‌شود که نام گل خاصی را نمی‌توان به آن‌ها نسبت داد. بنا بر نظر پته‌دوزان اصیل کرمانی، این نقش‌ها صرفاً جهت پرکردن فضای زمینه بوده و معنای خاصی را تداعی نمی‌کنند. در بین درختان نیز سرو پرکاربردترین آن‌هاست که پیشتر ذکر آن رفت (جدول ۲).
 ۱-۲. نقوش هندسی و انتزاعی: هنرمندان ایرانی از دیرباز با توجه به باورهای طبیعت‌گرا به ساده‌کردن عناصر طبیعی

تصویر ۱۰. کاربرد پته در جعبه دستمال، مجموعه شخصی برخورداری. مأخذ: نگارندگان.

تصویر ۱۱. کاربرد پته در ساعت. مأخذ: مجموعه شخصی شیرازی.

تصویر ۱۳. کاربرد پته در رومیزی رانز. مأخذ: مجموعه شخصی گروسی.

تصویر ۱۲. کاربرد پته در کوسن و رومیزی. مأخذ: مجموعه شخصی گروسی.

جدول ۱. دسته‌بندی نقوش گیاهی. مأخذ: نگارندگان.

نام نقش	نقش در پته	توضیحات
بتۀ بادامی ^۵		بیشتر جز نقوش حاشیه‌ای محسوب می‌شود و دلیل این نام‌گذاری شباهتی است که این نقش با میوه بادام دارد.
بتۀ قهر و آشتی ^۶		این نقش بیشتر در حاشیه به کار می‌رود که دو بتۀ روبه‌روی هم، بتۀ آشتی و اگر پشت به هم باشند به بتۀ قهر معروفند ^۱ .
بتۀ مادر و بچه		بیشتر در چهار طرف ترنج مرکزی قرار دارند و بتۀ بزرگتر مادری است که فرزندش را (بتۀ کوچک) در آغوش گرفته. احتمالاً این نقش نماد گرمای داشت ارزش زن و مادر در دوران باستان بوده است.
چهار بتۀ		چهار بتۀ که به شکل صلیبی-چلیپا در چهار شمسۀ (خورشید) مرکزی آمده نمایانگر چهار جهت اصلی و یا چهار عنصر اربعه باشد که در آیین زرتشت جایگاه ویژه‌ای را داشتند ^۲ .

الف

ب

تصویر ۱۵. الف و ب: به کارگیری نقش زنبق در قالی. مأخذ: مجموعه شخصی گروسی.

تصویر ۱۴. زنبق در پته. مأخذ: مجموعه شخصی گروسی.

پرداخته و به گونه‌ای از هنر هندسی و انتزاعی دست یافتند که تاکنون برجای و استوار است. در واقع نقش‌پردازی در هنرهای تزیینی-کاربردی ایران ترکیبی از واقعیت و خیال است و در درجه اول رجوع به طبیعت و الهام از عناصر آن است (جدول ۳).

۳-۱. نقش پرندگان

پرنده در ادبیات و عرفان دوران اسلامی، نماد روح متوفی است که به آسمان می‌رود و «در باورهای قومی و اساطیری به معنای افشاکننده اسرار خدایان، محافظ درخت معرفت (درخت زندگی) است» (سرلو، ۱۳۸۹، ۲۱۹). در تفکر و باور

جدول ۲. دسته‌بندی نقوش. مأخذ: نگارندگان.

نام نقش	نقش در پته	توضیحات
گل زنبق ^۷		نقش این گل به صورت‌های درشت و ریز برطبق اندازه پته و کاربرد آن سوزن‌دوزی و عموماً در حاشیه به کار می‌رود. «زنبق نماد امرداد و جشن امردادگان است (نقی نیستی و مرگ)» (بهمنی، ۱۳۸۹، ۶۶) و به عبارتی نشانگر خلوص قلبی است. ^۲
گل رز ^۸		ریشه‌ای ایرانی و قدمتی دیرین دارد که به صورت ریز در بین نقوش است و به جهت پرکردن فضا به کار می‌رود. (سراجی و جوادی، ۱۳۹۹، ۴۱).
شکوفه ^۹		به صورت‌های ریز در بین نقوش و به جهت پرکردن فضا به کار می‌رود. همچنین این نقش در قالی کرمان و تزیینات معماری به وفور دیده می‌شود. اخیراً پژوهش‌هایی در مورد گل‌های منسوب به شکوفه انجام شده که نشان می‌دهد این‌ها گل مشک‌یچه هستند که در طبیعت کرمان، یزد و دیگر نقاط ایران وجود داشته است (شکوه؛ جوادی؛ دهقان؛ حسین‌زاده و فرقانی، ۱۳۹۹).
گل سه‌پر		گل‌های سه‌پر، چهارپر و پنج‌پر از انواع گل‌های بومی هستند همچنین گل سه‌پر شبیه شدر یا گیاه دیگری است که گاه به تثلیث زرتشتی (پندار، گفتار و کردار نیک) نسب داده می‌شود. ^۲
بادامی ^{۱۰}		بیشتر در حاشیه و در بین دو نقش پته که حالت آشتی دارند قرار می‌گیرد.

رومیزی، پشتی، پرده، بند ساعت، دستبند، گردنبند، گوشواره و انگشتر می‌توان دید که دلیلی بر همه‌گیری این هنر نزد مردم شده است. پته در گذشته بیشتر با رنگ‌های زمینه قرمز و نارنجی کاربرد داشته است اما امروزه با تغییر سلیقه عموم پته را در رنگ‌های مختلفی مانند زمینه سفید، سورمه‌ای، آبی فیروزه‌ای و سبز می‌توان دید.

در نقش‌پردازی پته کرمان، سه دسته اصلی را می‌توان برشمرد که هر کدام شامل تقسیم‌بندی‌های کوچکتر می‌شوند. نقوش: گیاهی، هندسی و انتزاعی و پرندگان.

نقوش گیاهی به ریزنقش‌های: ۱. بته جقه (بته بادامی، بته قهر و آشتی، بته مادر و بچه و چهاربته) ۲. گل و درخت (گل زنبق، رز، شکوفه، پنبه‌ای، سه‌پر، چهارپر، پنج‌پر، بادامی، درخت سرو، درخت زندگی) تقسیم می‌شوند.

نقوش هندسی و انتزاعی شامل نقش‌های: ۱. بازوبندی، ۲.

ایرانی پرنده سروش یا پیک ایزدی محسوب می‌شود. در میان پرندگان، طاووس مهم‌ترین نقش را بر عهده دارد (جدول ۴).

نتیجه‌گیری

پته‌دوزی گونه‌ای ویژه از سوزن‌دوزی کرمان است که از قدیم نزد زنان زرتشتی منطقه رایج بوده و تاکنون هنری پرتعداد و خاص محسوب می‌شود. از تاریخچه این هنر اصیل، اطلاع دقیقی در دست نیست که علت اصلی آن، آسیب‌پذیری پته در برابر عوامل طبیعی و آب و هوایی بوده که آثار قدیمی از دسترس خارج شده و امکان پژوهش و بررسی را دشوار نموده است. از نمونه‌های قدیمی برجای‌مانده، روکش قبرشاه نعمت‌الله ولی در ماهان کرمان است که محل نگهداری آن موزه آستان شاه نعمت‌الله و قدمت آن به سال ۱۲۸۵ ه. ش. می‌رسد. امروزه کاربرد پته را در انواع وسایل تزئینی و کاربردی از بقچه،

جدول ۳. نقوش هندسی و انتزاعی. مأخذ: نگارندگان.

نام نقش	نقش در پته	توضیحات
بازوبندی ^{۱۱}		جزء نقوش هندسی در پته محسوب می‌شود که به صورت دو بازوی به هم متصل است و بین آن‌ها نقش لوزی ایجاد شده و برگرفته از شکل بازوبند، گردنبند یا کمربندهایی است که در گذشته به پهلوانان هدیه می‌دادند. معمولاً در حاشیه پته دوخته می‌شد و در فاصله بین آن‌ها از نقش گل استفاده می‌کردند (دانشگر، ۱۳۷۶، ۳۲۷). این نقش جزء نقوش پر کاربرد در قالی به شمار می‌آید.
ترنج		جزء نقوش انتزاعی و هندسی است که بیشتر به شکل دایره و گاه بیضی دیده می‌شود. عموماً در مرکز پته، نماد خورشید است و گاه به حرکت دوار کائنات نسبت داده شده است.
شمسه		در واقع همان ترنج است که به صورت دایره یا چندضلعی اجرا می‌شود. اشاره‌ای به خورشید دارد که اصل عالم وجود است و نماد ایزد نور و فروغ خورشید مهر-میترا است و نیایش آتش (نماد نور ایزدی) در آیین مهر و زرتشت مرسوم بوده است. «نور، حرارت و آتش از ویژگی‌های خورشید است و به همین جهت بود که آتش نزد ایرانیان باستان ارزشمند و مقدس بود» (بهمنی، ۱۳۸۹، ۲۴). خداوند به صورت دایره‌ای است که مرکز آن همه‌جا هست و محیط دایره در هیچ‌جا نیست (بهبادی، ۱۳۹۲، ۴۸).
محرابی		این نقش به صورت قوسی-محرابی در مرکز پته می‌آید که در طرفین قوس، دو لچکی تشکیل می‌شود. این نقش در قالیچه‌ها نیز به نقش محرابی یا سجاده‌ای معروف است.
فرفورژه		نقش گل و بته پیچان است که اینجا در قالب برگ پنجه‌ای مو-انگور دیده می‌شود و امروزه آن را فرفورژه می‌گویند.

جدول ۴. نقوش پرندگان. مأخذ: نگارندگان.

نام نقش	نقش در پته	توضیحات
طاووس		بیشتر به صورت جفت در دوطرف درخت زندگی و نقش محافظ درخت را دارد که نماد تجمل، تکبر و خورشید است.
طوطی		به صورت منفرد یا جفت در دو طرف درخت زندگی، گلدان گل و شکوفه قرار دارد. علت حضور این نقش را می‌توان وفور این پرنده در خطه کرمان دانست. «طوطی، پیام‌رسان و مانند دیگر حیوانات نماد روح است» (سرلو، ۱۳۸۹، ۵۵۸).
بلبل		نقشی بومی و محلی، که به قالی، کاشی و پته کرمان راه پیدا کرده و بیشتر در اطراف درخت و گل ظاهر شده و نمادی از عشق به یار است.
خروس ^{۱۲}		در حالی که خروس نسبت به سایر پرندگان نام برده مانند طاووس و طوطی از قدمت نمادین ویژه‌ای برخوردار است. در مقایسه با آن‌ها کاربرد کمتری دارد. خروس پیک میترا و اهورامزدا بوده و نمادی از خورشید است که بانگش طلوع خورشید را بشارت می‌دهد.
خفاشی		بال خفاش شبیه نقش برگ کنگری هم هست که از قدیم در نقوش اشکانی-ساسانی و روم باستان سابقه دارد اما در مورد پته، جزء نقوش جدید و امروزی است. در گذشته کاربردی نداشته ولی در صورت استفاده، بیشتر آن را با نام برگ کنگری می‌شناختند و عنوان خفاش برای این نقش اخیراً مورد استفاده قرار گرفته است.

ترنج، ۳. شمسه، ۴. محرابی و ۵. فرفرزه.

نقوش پرندگان شامل: طاووس، طوطی، بلبل، خروس، خفاشی. برخی از نقوش شامل: سرو، طاووس و درخت زندگی از جمله نقش‌های کهن محسوب می‌شوند چندی نیز مربوط به دوره معاصر هستند، از جمله خفاشی و فرفرزه‌ای. نقوش نام برده غالباً نمادین هستند؛ درخت سرو نماد جاودانگی، زنبق نشانگر خلوص قلبی، گل سه‌پر نماد افلاک سه‌گانه، ترنج نماد خورشید و دایره کائنات. اما برخی از نقوش صرفاً برگرفته از طبیعت، گاه ذهنی و یا تاکنون شناخته نشده‌اند از جمله درخت شکوفه^{۱۳} و رز که برای پرکردن فضای زمینه کاربرد دارند. هنرهای دستی یا تزئینی-کاربردی، بازتاب فرهنگ جوامع و اقوام است که با بررسی زوایای مختلف این هنرها شامل: باورها، آمال و افکار هر دوره می‌توان به ویژگی‌های خاص هر کدام در ادوار مختلف پی‌برد. از این رو هنر پته‌دوزی کرمان به جهت قدمت، اصیل‌ترین هنر این خطه محسوب می‌شود و نقش و نگاره‌های آن، بازتاب فرهنگ کهن زرتشتی است که تاکنون نیز برجای مانده و شامل نوآوری‌هایی نیز شده که در بازار فرهنگی-هنری و اقتصادی کرمان نقش ویژه‌ای یافته است.

پی‌نوشت‌ها

۱. در لغت‌نامه دهخدا «پت» به معنای: پشم بز، پشم زیر موی بز، پشم بن موی بز، پشم نرمی که از بن موی بز شانه برآورد و از آن شال و کلاه و نمد کپنک و امثال آن کنند (دهخدا، ۱۳۷۷، ۱۲۰). در فرهنگ عمید نیز «پت» به معنای کرک، پشم نرمی که از بن موهای بز می‌روید و از آن پارچه‌های لطیف می‌بافند» (عمید، ۱۳۷۶، ۳۱۵).
۲. عریض پارچه‌ای است دست‌باف، پشمی و نسبتاً ضخیم (فلسفی، ۱۳۸۹، ۱۰).
۳. ویژگی این جدول نسبت به جدول مشابه در مقاله «بررسی نقوش، و ریشه‌یابی آن‌ها در پته معاصر کرمان» نجمه جعفری‌راد (که در پیشینه پژوهش به آن اشاره شد) در این زمینه است که نکاتی نو و تحلیلی را بیان داشته. هم‌چنین برخی از شباهت‌ها را برطرف کرده است.
۴. نقش بتنه و جقه نماد کوچک‌شده سرو سرافکنده، کاج یا نخل، شعله آتش آتشکده، مرغ سر در سینه فرو برده، زهدان مادر، گیاهی هندی و سروی که در دوره مزدکیان نماد آزادی بوده و پس از شکست مزدک سر خود را از شرمساری به زیر انداخته است (ژوله، ۱۳۸۱، ۳۴). اخیراً در پژوهشی فلسفی با دیدی نو به مفهوم این نگاره پرداخته‌اند و آن را نماد دایره و در نتیجه تکامل دانسته‌اند (ذویاور وحدتی و مکی‌نژاد، ۱۳۹۴، ۹۹-۱۱۱).
۵. نقش بین بتنه قهر و آشتی می‌تواند درخت زندگی باشد که در میان دو سرو-جقه قرار دارد.
۶. نقش خورشید مرکزی و جقه-سرو به شکل چلیپا در قالب نمادین به اراپه چهار اسب میترا-مهر نیز ارتباط دارد. این شکل صلیبی-چلیپا از کهن‌ترین دوران در نقوش ایرانی حضور داشته که در دوران بعدی صرفاً به شکل یک موتیف (نقش‌مایه) تزئینی تکرار شده است.
۷. در مقاله «بررسی نقوش، و ریشه‌یابی آن‌ها در پته معاصر کرمان» نجمه جعفری‌راد گل زنبق را شاه عباسی معرفی کرده و همچنین از گل شاه عباسی به عنوان جلوه‌ای از نیلوفر اساطیری نام برده که این غلط مصطلح دیر زمانی است به کار می‌رود. برای مطالعه بیشتر پیرامون گل شاه عباسی رجوع شود به مقاله نمادشناسی گل سرخ با تأکید بر فرهنگ و هنر ایران (سرجی و جوادی، ۱۳۹۹).
۸. از آنجا که در باور ایرانیان آنهایتا به عنوان ایزدانوی آب‌های روان پنداشته می‌شد، ارتباطی که میان امشاسپند بانو خرداد-الهه نگهباننده آب‌ها- و گل سوسن و زنبق- گل‌های ویژه او وجود داشت، به این ایزد بانو نیز نسبت داده

شده‌اند. به همین جهت است که در اسطوره‌های ایرانی، از گل سوسن و زنبق به عنوان نمادهای آنهایتا نام می‌برند و جنبه‌های پاک و آزادی که مربوط به این ایزد بانوست، به آن‌ها منتسب می‌شود (دهقان و همتی، ۱۳۹۶، ۴).
۹. در مورد گل سه‌پر سیروس پرهام معتقد است که «رازو رمز این بوته‌های سه شاخه را در همان جا و همان دوران باید جست که این نقش‌مایه‌ها از آنجا و آن زمان پیدا شده‌اند. این «جا» و این «زمان» جایی جز شوش هزاره سوم و دورانی جز عصر آفتاب نمی‌تواند باشد. در این خواستگاه و دوران پیش از تاریخ است که اعتقاد به «آسمان سه‌لایه» و «افلاک سه‌گانه» پدید می‌آید-عقیده اساطیری برآمده از نمود طبیعی مراحل سه‌گانه شیر و خورشید است در آسمان و طلوع بامدادی» (پرهام، ۱۳۷۱، ۲۹۸). این عقیده در مورد مراحل سه‌گانه خورشید را می‌توان در میتراپیسم نیز جست‌وجو کرد. این نقش‌مایه علاوه بر دوران زرتشت، بعد از اسلام نیز در هنرهای مختلف ظاهر شد. «پس از اسلام و شاید هم از اواخر دوران ساسانی، مفاهیم رمزی این سه‌گانگی و سه‌شاخگی، پیوستگی نمادی آن‌ها با خورشید و مواضع فلکی سه‌گانه‌اش از یادها رفته بود و هنرمندان و صنعتگران نمی‌دانستند که نگارگری ایشان بر کدام اندیشه و اعتقاد یا قانون و قاعده استوار بوده است» (همان، ۳۶۴).

۱۰. سرو نماد سبزی و حیات و جاودانگی که در فرهنگ و هنر اسلامی نیز تداوم یافت، همچنین نماد خورشید از آیین مهر است و تقدس این درخت نزد پیروان مهر و زرتشت باقی ماند، به عبارتی «درخت کاج یا سرو ویژه خورشید است. درختی همیشه سبز و با طراوت که مظهری از جنبه مفرح و مثبت زندگی است. زرتشت در اوستا به نوعی از سرو اشاره می‌کند و آن را درختی بهشتی خطاب می‌کند که برگش دانش است و برش خرد و هرکس میوه آن را بجشد جاودانه خواهد شد» (دادور و منصور، ۱۳۸۵، ۱۰۲).

۱۱. این نقش اغلب با مفاهیم مذهبی همراه است. در ایران باستان معتقد بودند طاووس به دلیل نوشیدن آب حیات، عمر جاودانه دارد (بهمنی، ۱۳۸۹، ۱۳۵).

۱۲. در مورد خروس، قدمت و ارزش نمادین آن و همچنین برخی گل‌ها و بوته‌ها در پته، قالی و کاشی کرمان که در مقایسه با سایر عناصر، نقش و کاربرد کمتری دارند، شاید بتوان گفت، آن‌ها که بومی و خاص خود منطقه هستند کاربرد بیشتری دارند.

۱۳. درخت شکوفه و گل رز که در پته و قالی کرمان، همچنین در کاشی‌کاری این منطقه وجود دارد به عنوان عناصر تزئینی در زمینه پته از آنها یاد می‌شود. در حالی که پژوهش‌های اخیر به قدمت و نمادین بودن این عناصر اشاره دارد و مشخص شد گل شکوفه همان گل مشکبچه است (برای اطلاعات بیشتر رک شکوه؛ جوادی؛ دهقان؛ حسین‌زاده و فرقانی، ۱۳۹۹؛ سراجی و جوادی، ۱۳۹۹).

فهرست منابع

- باقی، طاهره. (۱۳۸۸). *دنیای هنر پته دوزی*. تهران: حافظ.
- بهزادی، رقیه. (۱۳۹۲). *فرهنگ نگاره‌های نمادها در هنر شرق و غرب*. چاپ دوم. تهران: نشر فرهنگ معاصر.
- بهمنی، پردیس. (۱۳۸۹). *سیر تحول و تطور نقش و نماد در هنرهای سنتی*. تهران: نشر دانشکده هنر و رسانه.
- پرهام، سیروس. (۱۳۷۱). *دست‌بافته‌های عشایری و روستایی*. جلد ۲. تهران: انتشارات امیرکبیر.
- دانشگر، احمد. (۱۳۷۶). *فرهنگ جامع فرش یادواره اسدی* (دانشنامه فرش). تهران: سازمان چاپ و انتشارات.
- دادور، ابوالقاسم و منصور، الهام. (۱۳۸۵). *درآمدی بر اسطوره‌ها و نمادهای ایران و هند در هند باستان*. تهران: انتشارات دانشگاه الزهرا و کلهر.
- دهخدا، علی‌اکبر. (۱۳۷۷). *لغت‌نامه دهخدا*. تهران: دانشگاه تهران.
- دهقان، فرزانه السادات و همتی، مرتضی. (۱۳۹۶). *جایگاه گل سوسن در فرهنگ، شعر و ادب پارسی*. هنر تمدن شرق، (۱۶)۵،

- شکوه، سارا؛ جوادی، شهره؛ دهقان، فرزانه‌السادات؛ حسین‌زاده، ضیا و فرقانی، کیوان. (۱۳۹۹). مشکبچه، گلی فراموش شده در خانه و باغ ایرانی. منظر، در دست انتشار.
 - عطروش، طاهره. (۱۳۸۵). بته جقه چیست؟ (ترجمه مرتضی ترسلی). تهران: انتشارات مؤسسه فرهنگی هنری سی بال هنرچ.
 - فلسفی، نجمه. (۱۳۸۹). پته دوزی. کرمان: ودیعت.
 - عمید، حسن. (۱۳۷۶). فرهنگ فارسی عمید، چاپ هشتم. تهران: امیرکبیر.
 - گلاب‌زاده، سید محمدعلی. (۱۳۹۰). زن کرمانی روشنای زندگانی. کرمان: مؤسسه فرهنگی کرمان‌شناسی.
- ۱۴-۳
- ذویاور، حامد؛ وحدتی، مهنوش و مکی‌نژاد، مهدی. (۱۳۹۴). معانی نمادین نقش‌مایه بته جقه. کیمیای هنر، ۴(۱۵)، ۹۹-۱۱۱.
 - ژوله، تورج. (۱۳۸۱). پژوهشی در فرش ایران. تهران: انتشارات یساولی.
 - سراجی، نیلوفر و جوادی، شهره. (۱۳۹۹). نمادشناسی گل سرخ با تأکید بر فرهنگ و هنر ایران. هنر و تمدن شرق، ۸(۲۹)، ۳۷-۴۶.
 - سرلو، خوان ادواردو. (۱۳۸۹). فرهنگ نمادها (ترجمه مهرانگیز اوحدی). تهران: دستان.

COPYRIGHTS

Copyright for this article is retained by the author (s), with publication rights granted to the journal of art & civilization of the orient. This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

نحوه ارجاع به این مقاله

گروسی، عاطفه و جوادی، شهره. (۱۴۰۰). معرفی و تحلیل نمادین در نقوش پته کرمان. مجله هنر و تمدن شرق، ۹(۳۲)، ۵-۱۶.

DOI: 10.22034/jaco.2021.274891.1190

URL: http://www.jaco-sj.com/article_130248.html

